

СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ ЗАСТОСУВАННЯ РЕГУЛЯРНО-ГЕОМЕТРИЧНОЇ КОМПОЗИЦІЇ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

© Дида І.А., 2013

Розглянуто проблему існування взаємозв'язку між характером композиції архітектурного середовища і світоглядними пріоритетами в аспекті природного оточення, що переважають у суспільстві.

Ключові слова: архітектурне середовище, композиція, природне оточення, світогляд.

The paper deal with the problem of the existing connection between the kind of the composition of the architectural environment and world outlooks priorities at the aspects of the natural surrounding, which predominates in the society.

Key words: architectural environment, composition, natural surrounding, world outlook.

Постановка проблеми

У світовій архітектурній практиці містобудування, як історичній, так і сучасній, попри всю різноманітність архітектурних образів і композиційних підходів, виділяються дві основні концепції організації архітектурного простору, суть яких можна умовно виразити як "регулярна" і "довільна". Ці концепції співіснували з найдавніших часів, поступаючись одна одній за популярністю в різні історичні періоди. Основними мотивами застосування того чи іншого способу композиції простору традиційно вважають естетичні, стилістичні пріоритети, бажання відповідати актуальним модним напрямкам в архітектурі. Разом з тим, оскільки архітектура у всіх випадках є виразником суспільної ідеології, повинна існувати також певна залежність між світоглядними установками суспільства і надання ним переваги тій чи іншій концепції композиційної організації простору.

Мета дослідження

Дослідити питання взаємозв'язку між переважанням регулярно-геометричного підходу в композиційній організації архітектурного простору і світоглядною концепцією стосунку до природного довкілля, що панує в суспільстві .

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Розглядуваного питання безпосередньо стосуються дві групи наукових джерел. У першу входять дослідження та публікації, які торкаються опису та вивчення характеру планувально-композиційного вирішення архітектурно-містобудівних об'єктів і спрямовані на аналіз переваг або недоліків конкретних архітектурних творів, розглядають їх передусім в аспекті функціональності, естетики, стилістичної відповідності. Природне оточення в архітектурній композиції ці джерела розглядають переважно в естетичному або санітарно-гігієнічному аспекті, зокрема як рекреаційний об'єкт. У другу групу джерел входять дослідження, які розглядають архітектурне середовище у філософському аспекті, як вираження певних ідеологічних суспільних установок. Ці дві групи джерел дають вихідний матеріал для порівняння, аналізу і наукових висновків. Досліджень, які б стосувалися безпосередньо проблеми підтвердження або заперечення існування певного зв'язку між світоглядом суспільства, зокрема в плані характеру сприйняття ним природного оточення, і прийнятою в цьому суспільстві концепцією композиції архітектурного середовища, поки що не виявлено.

Виклад основного матеріалу

Історія світової архітектури подає численні приклади формування архітектурних ансамблів, композиція яких основана як на складних криволінійних формах, так і на формах геометричних, регулярних. При тому естетичний ефект і мистецька вартість архітектурних споруд і ансамблів, побудованих із застосуванням обох цих підходів, виявляються практично однаковими.

Подібна “біполярна” ситуація склалась також у філософії, яка, в аспекті ставлення людини до природного оточення, говорить про існування двох протилежних світоглядних позицій, що відповідають, запозичивши екологічну термінологію, поняттям ”синекологічного” та ”аутоекологічного” сприйняття навколишньої природи. Перша, умовно названа нами ”синекологічною”, ставить людину на позицію рівноцінного учасника екологічної системи, який повинен поважати природні закони системи. Реалізуючи свої творчі архітектурні задуми, синекологічно налаштована людина має зважати на інтереси і потреби інших учасників екосистеми, як живих (фауна і флора), яку так і умовно неживих (грунтовий покрив, елементи ландшафту, водойми тощо). Друга позиція, яку умовно назвемо “аутоекологічною”, ставить людину та її інтереси в центр екологічної системи. За такої позиції вже не людина, а природне оточення повинно пристосовуватися до її потреб і бажань, і воно може бути змінене, якщо ті чи інші його елементи заважають реалізації планів людини. Про такі відмінності у ставленні суспільства до природи на різних етапах історичного розвитку і у різних культурах багато і образно писав, зокрема, Освальд Шпенглер, який порівнював у цьому плані античне (т. зв. “аполлонівське”) і західноєвропейське (т. зв. “фаустівське”) ставлення до природи, історії та місця людини в світових процесах [1, с. 385]. Подібні відношення ”тези і антитези” існують між мистецькими європейськими школами класицизму і романтизму. Як зауважує Л. Рудницький, “...тут виразно бачимо засадничі формальні протилежності, які зумовлені, з одного боку, розумом і нахилом до цивілізації чи до раціонально витвореного мистецтва, а з іншого – почуттям і любов’ю до природи” [2, с. 269]. О. Шпенглер на прикладах архітектури античної Греції і Древнього Єгипту показав, як філософська позиція суспільства щодо природи знаходить матеріальне вираження в архітектурі [1, с. 292]. Цю думку підтверджує і Е.Г. Юдін, який пише: “...архітектура, а також її відношення до природи відображає світогляд суспільства та його культуру” [3, с. 592]. Суспільство, що стоїть на синекологічних позиціях і сприймає природу ”зсередини”, звичайно намагається вписати свою архітектуру в конкретний природний ландшафт, радикально його не змінюючи. У формотворчому плані природні ландшафти є мальовничими, нерегулярними, криволінійними, дещо непередбачуваними і мінливими в своєму образі. Тому наявність в складі архітектурної композиції природних елементів – дерев, пагорбів, скель, водойм – об’єктивно наперед визначає живописний, нерегулярний стиль композиції всього архітектурного середовища. Про абсолютну перевагу криволінійних форм і нерівних ліній в природних структурах писали у своєму дослідженні В.С. Михайленко та О.В. Кащенко: "На відміну від неживої природи, в органічному світі кривій лінії та кривій поверхні віддають очевидну перевагу перед прямою лінією та гранчастою поверхнею. При цьому характерною є неперервність форми, наприклад, стовбур дерева поступово переходить у його гілочки, а останні у листя. Зовсім правильні форми у природі є порівняно рідкими. Значно частіше зустрічаються поверхні змінної кривизни, що формуються за складнішим законом, ніж більшість поверхонь, що їх вивчають у геометрії. Криволінійність природних форм є результатом одночасного відображення в їх структурі різних формотвірних чинників. Вони визначають складну геометрію поверхонь біоформ. Геометрично прості форми, наприклад куля або конус, є присутніми у природі у вигляді цілі, до якої наближаються природні форми у своєму прагненні до компактності, стійкості, раціональності, але в чистому вигляді зустрічаються у край рідко" [4, с. 30]. У криволінійній, пристосованій до місцевого рельєфу, вуличній мережі, у площях не ідеальної, з геометричного погляду, форми, відображається намагання суспільства під час створення свого архітектурного середовища дотримуватися тих самих композиційних принципів, за якими діє природа.

Симетрична архітектурна композиція на основі нехарактерних для природи прямих ліній і правильних, “рафінованих” геометричних форм, що є результатом пізнання людиною математичних співвідношень і закономірностей, є виявом бажання застосувати ці знання в процесі створення архітектурного середовища. Геометричне, регулярне планування архітектурного середовища є, по суті, матеріальним вираженням раціоналізму – напряму, що визнає розум основою пізнання та поведінки людей.

Регулярно-геометричний підхід до композиції середовища проявляється в різні історичні періоди, в різних культурах і за різних обставин. Наведемо кілька найхарактерніших, на наш погляд, ситуацій, що ведуть до його застосування.

1. Бажання підкреслити могутність авторитарної влади. Таке ідеологічне завдання вирішувалося під час проектування палацово-паркових комплексів в абсолютних монархіях, наприклад, у Версальському палаці. Симетрична композиція палацу знаходить продовження в строго регулярних формах паркових партерів, водних дзеркал з фонтанами, в алеях, що ідеально прямими променями розходяться від королівського палацу далеко за горизонт, створюючи враження нескінченної протяжності. Симетрична паркова композиція, звична для стилістики бароко, набула тут підкресленого розмаху, демонструючи безмежну владу короля не лише над своїми підданими, але й над усією природою. Символічно-знаковим є сам факт регулярної композиції, складеної із живих природних елементів, сформованих у геометричні фігури і розміщених за невластивою природі схемою, а підсилює його візуально безмежна, що сягає аж за лінію горизонту, протяжність паркових алей. Подібне символічне підґрунтя проглядається також в інших численних палацово-паркових комплексах Європи. Крім того, тенденція до створення грандіозних планувальних осей, до застосування гігантського масштабу для міських просторів і архітектурних споруд, до використання строгих геометричних форм, завжди проявлялася в містобудуванні різних держав у періоди авторитарного, диктаторського правління [5, с. 152, 153].

2. Реалізація певної композиційної урбаністичної ідеї. Наприклад, регулярну, створену відповідно до раціональних засад, структуру мають плани “ідеальних” міст. Концептуальний план ідеального міста-фортеці, що розробив Вінченцо Скамоцці й реалізував у венеціанській фортеці Пальма Нуова у 1593 р., інші нові міста, засновані в часи Ренесансу, демонструють строгую симетрію, ідеальну центричність плану, їх забудова вписана у правильний багатокутник. Принципи раціонального планування ідеальних міст застосовано й в інших європейських країнах. Наприклад, у Німеччині міста, побудовані за принципами ідеального міста, зокрема, Фройденштадт у Віртембергії, демонстрували прямокутну планувальну систему, вписану в квадрат. Ідеї урбаністів італійського Відродження були підтримані у Франції, в планах ідеального міста-фортеці Жана Перре, в містах Саарлун і Анрішмон. В цьому випадку поштовхом до вибору таких регулярних схем міських планів була раціонально-практична установка тогочасного суспільства, що прагнуло, використовуючи здобутки науки, функціонально найкраще вирішити питання оборони, економічного й конструктивного зонування міської території, контролю процесів життєдіяльності міста.

3. Реалізація певної теоретичної соціально-ідеологічної концепції. Прикладом у цьому випадку може бути відомий проект реконструкції центра Парижа Ле Корбюзьє або проект “Місто високих домів” його послідовника Л. Гільберсаймера. В цих та інших подібних ситуаціях соціальні теоретичні концепції підтримані регулярними, геометрично правильними планувальними структурами.

4. Створення архітектурного середовища для людей, що переселилися на чужу, незнайому територію. Нові міста-колонії, як правило, мають регулярне планування, незалежно від того, де, в який час і для кого їх засновано. На основі прямокутної вуличної сітки побудовані американські міста, засновані першими поселенцями – наприклад, Філадельфія, Нью-Йорк, Чикаго; регулярну структуру мали поселення німецьких колоністів у Галичині, з прямокутною сіткою кварталів і взаємно перпендикулярними вулицями споруджувалися нові римські міста на завойованих землях (наприклад, Тімгад, Оранже, Ламбезіс). В усіх наведених ситуаціях регулярність плану виражала бажання населення створити для себе зрозумілу, навіть стандартну ситуацію, на противагу невідомому і часто недружньому оточенню.

5. Розпланування міста або архітектурного комплексу відповідно до певних релігійних, ритуальних, символічних міркувань. Зокрема, символічний зміст закладено в планування Храму Неба та інших сакральних об'єктів імператорського Пекіна, в архітектурне вирішення монастирських комплексів у країнах Південно-Східної Азії. За А.В. Буніним, у просторовому плануванні деяких давньоєгипетських міст (Ахетатон, Кахун), побудованих на регулярних засадах, "дуже важливу роль грали астрологічні і релігійні уявлення єгиптян, оскільки вони наклали в Древньому Єгипті свою печать на всі науки і мистецтва, починаючи з філософії і закінчуючи географією, астрономією і будівництвом у всіх його проявах" [6, с. 26]. Він також зауважує, що в цьому плані єгипетські й китайські міста були дуже схожими: "До числа прямокутних китайських міст, орієнтованих за сторонами світу, належать Пекін і Тяньцзін. Так само, як і єгиптяни, китайці віддавали перевагу південному напрямку, що було викликано культом сонця і відповідало містичній формулі буддизму "володар дивиться на південь" [6, с. 26]. Геометричну побудову мали також єгипетські некрополі, зокрема комплекс у Гізі.

6. Спорудження поселення спеціального призначення, планування якого повинно забезпечити в ньому організаційний порядок, контроль і дисципліну. На геометричних, регулярних засадах, як правило, влаштовували військові табори, наприклад, міста-табори для римських воїнів. Геометричну форму намагалися надавати також звичайним поселенням, будованим для громадян за вказівкою диктаторів фашистських держав. Геометричну форму мали, зі зрозумілих причин, концентраційні табори для політичних в'язнів. Любомир Полюга, довголітній в'язень радянських концтаборів, згадує: "Табір наш, як і всі табори, які я бачив і про які чув, був прямокутної форми, оточений багатьма рядами колючого дроту. З обох боків колючого дроту – дві зорані, заскороджені смуги. Кожних кільканадцять метрів уздовж огорожі стояли вишки з потужними прожекторами...Усередині зони бараки тягнулися рядами так, щоб усі проходи між бараками прострілювалися зі сторожових вишок" [7, с. 122, 123]. За таким самим принципом були влаштовані концтабори і у гітлерівській Німеччині, де геометричне планування вибрано як найфункціональніше в таких умовах.

7. Застосування регулярної архітектурно-планувальної композиції середовища за вказівкою владних структур, що керувались певними ідеологічними мотивами. Результатом дій такого характеру є радикальні зміни у плануванні українських міст, що відбулися у XVIII–XIX ст. за відчутного адміністративного тиску царського уряду. Друга хвиля організованого впровадження регулярного планування в міста і села була пов'язана вже з адміністративною діяльністю радянської влади. В усіх випадках такі перепланування мали певне ідейно-теоретичне підґрунтя і демонстрували підкорення природи (яку уособлював місцевий різноманітний та індивідуалізований ландшафт) придуманій людиною (або владною системою) логічній, раціональній і переважно стандартизованій планувальній схемі.

8. Застосування регулярного планування під впливом давніх місцевих архітектурних традицій. Геометрично правильні, регулярні плани осель у деяких регіонах світу виникли дуже давно. Наприклад, на півночі Італії ще в бронзовому віці існувало місто Кастелаццо з регулярним прямокутним планом; прямокутним було місто Топрак-Кала в древньому Хорезмі; прямокутну сітку вулиць і правильний геометричний план мали деякі індійські поселення (за трактатом Манасара з середини I тис. до н. е.) [6, с. 39]. Регулярність пізнішої архітектури цих регіонів є результатом впливу містобудівних традицій. Тривале використання давньої, побудованої на засадах регулярності, міської структури створювало ситуацію, коли люди хотіли будувати свої нові поселення за такою схемою. В цьому випадку йдеться про певну регіональну "містобудівну інерцію". У подібному напрямі може діяти також "світоглядно-культурологічна інерція": якщо у суспільстві склалася традиція формування переважно антропогенного довкілля, без природних елементів, вона часто зберігається у будівництві пізніших часів, а регулярність композиції архітектурного середовища є в такій ситуації найдоцільнішим розв'язком. На вибір геометричного підходу до планування певний вплив мала архітектурна мода, питання престижу, яке змушувало прийняти планувальну концепцію, що не завжди відповідала традиціям місцевої архітектури. Впливи такого виду закономірно посилюються разом зі зростанням інтенсивності обміну інформацією.

Пріоритетність геометричних, раціональних методів планування осель у переважній більшості перелічених ситуацій є своєрідним індикатором аутоекологічної позиції суспільства відносно природи. Регулярний план є найочевиднішою альтернативою звичній для природи пейзажній, мальовничій композиційній методиці формування довкілля. Суспільство, що стоїть на аутоекологічній позиції, створює архітектурне середовище, керуючись власними інтересами, а ландшафт та інші природні елементи цікавлять його лише тією мірою, якою вони можуть задовольнити суспільні вимоги щодо гігієни, рекреації, естетики тощо. Довкілля, сформоване на підставі раціональних уявлень про можливість за допомогою людського розуму збудувати свій досконалий і впорядкований світ, що протистоїть незрозумілому і непередбачуваному "хаосу" дикої природи, закономірно набуває регулярних, правильних і конкретних форм. Тільки відділившись, на основі композиційного контрасту, від природного довкілля, можна забезпечити такому "аутоекологічному" суспільству зрозуміле, впорядковане, логічне, по-своєму затишне, але, разом з тим, повністю контрольоване антропогенне середовище проживання.

Зауважимо, що геометричне регулярне планування та ідеально вивірені архітектурні форми все ж не гарантують задоволення всіх вимог, які ставить людина до свого архітектурного оточення. Особливо це стосується емоційної сфери сприйняття довкілля. Наведемо кілька прикладів оцінки регулярної архітектурної композиції людьми різних професій. Відомий радянський історик архітектури професор МАРХІ Андрій Володимирович Бунін в своїй монографії зауважує: "Ідеальні міста відіграли позитивну роль в історії розвитку містобудівельних прийомів, проте в архітектурному відношенні вони не піднімались вище від рівня елементарних планувальних схем. Так, наприклад, венеціанська фортеця Пальма Нуова, побудована Скамоцці на плоскій рівнині, являє собою одноманітний містобудівельний примітив. Глядач, потрапивши в це укріплене місто, повністю пізнає його за найкоротший час і швидко втрачає будь-який до нього інтерес" [6, с. 247]. На противагу цьому А.В. Бунін наводить приклад історичних міст, що розвинулися в часи Ренесансу на основі старого середньовічного каркасу, наприклад, Венеція, Флоренція, Сієна, які є "невичерпним джерелом для спостереження" [6, с. 247]. Антагонізм між регулярно-геометричними формами і живими природними елементами зауважував Камілло Зітте, який про обсажену деревами алею говорив: "Алея є полум'яним звинуваченням нашому доброму смакові. Бо чи може бути щось більше позбавленим смаку, ніж коли ми дерева, які від природи мають свою власну, вільну, натуральну форму, розставляємо під шнурок на однакових, вимірних щодо волоска віддальх, усі вони однакової висоти, й розміщуються відповідно до визначеного геометрично напрямку, наліво і направо, на нібито безконечну довжину, знову і знову" [8, с. 248]. Микола Гоголь, із властивою письменникам інтуїцією і загостреним відчуттям краси, в статті „Об архитектуре нынешнего времени” критикував уніфікований, стандартний підхід до містобудування: "... новые города не имеют никакого вида. Они так правильны, так гладки, так монотонны, что, прошедши одну улицу, уже чувствуешь скуку и отказываешься от желания заглянуть в другую. Это ряд стен и больше ничего". Він висловлювався на користь різноманітності й деякої непередбачуваності архітектурного середовища: "Строгая правильность и гладкость строения должна непременно иметь возле себя какую-нибудь противоположность, чтобы быть оригинальною и заметною. Истинный эффект заключен в резкой противоположности; красота никогда не бывает так ярка и видна, как в контрасте" [9, с. 45–47]. Саме неповторністю, оригінальністю і контрастністю форм та кольорів відрізняється природне довкілля і, відповідно, такі характеристики середовища може запропонувати також архітектура, що формується за принципами природної пейзажної композиції.

В аспекті поєднання у довкіллі природних та антропогенних елементів у багатьох випадках існує певний перехідний простір, що передбачає спільне використання в ландшафтній композиції як геометричних, так і вільних архітектурних форм. Сам по собі факт застосування у архітектурних об'єктах і в архітектурно-планувальному вирішенні оселі чи ансамблю геометричних форм, в принципі, не виключає можливості того, що автори і замовники цих творів загалом орієнтуються на екологічний підхід до довкілля. Можна, наприклад, створити контрастну просторову композицію із

регулярного в плані палацу, що виконує роль архітектурної домінанти, і вільного природного ландшафту. На подібних засадах, наприклад, побудовано композицію у Підгорецькому та Ново-Стрілицькому замках в Галичині. Можна також створити місто на геометричних, регулярних композиційних засадах, але одночасно забезпечити чудові краєвиди на навколишній природний ландшафт, що відкриваються з вулиць і площ цього міста. Так зроблено, наприклад, у місті Жовкві, подібно вирішено візуальний зв'язок з природним оточенням у австрійському Зальцбурзі, дуже тісно пов'язане з ландшафтом архітектурне вирішення регулярно розпланованого осередку середньовічного Львова. В такій ситуації роль архітектурного об'єкта, що, на засадах вільної пейзажної композиції, співпрацює з природним довкіллям, виконує цілий архітектурний ансамбль (палацовий комплекс, місто, монастир тощо), а не його складові частини, які перебувають між собою в геометрично-раціональних відношеннях.

Висновки

Світоглядна концепція стосунку до природи і природного оточення, що панує у суспільстві, в певний спосіб відображається у характері композиційної організації архітектурного довкілля. Використання регулярно-геометричної композиції архітектурного середовища, як правило, є виявом аутоекологічної позиції суспільства стосовно природи.

1. Шпенглер О. *Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Образ и действительность* / О. Шпенглер : пер. с нем. Н.Ф. Гарелин. – Минск : Попурри, 1998. – 688 с. 2. Рудницький Л. *Світовий код українського письменства: вибрані літературознавчі статті й дослідження* / Л. Рудницький. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 334 с. 3. Юдин Э.Г. *Природа* / БСЭ, III изд., Т. 20. – М.: Советская энциклопедия, 1975. – Т. 20. – С. 591–593. 4. Михайленко В.Е. *Природа, геометрія, архітектура* / В.Е. Михайленко, А.В. Кащенко. – К. : Будівельник, 1988. – 176 с. 5. Черкес Б.С. *Національна ідентичність в архітектурі міста* / Б.С. Черкес. – Львів : Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2008. – 266 с. 6. Бунин А.В., Саваренская Т.Ф. *История градостроительного искусства. Изд. II, в 2 т. / Т. 1. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма* / А.В. Бунин, Т.Ф. Саваренская. – М. : Стройиздат, 1979. – 496 с. 7. Полюга Л. *Шляхом спогадів 1944–1956* / Л. Полюга. – Львів–Київ : Літературна агенція „Піраміда”, 2003. – 194 с. 8. Camillo Sitte. *Der Stadtebau nach seinen kunstlerischen Grundsätzen. Gesamtausgabe, Band 3* / Sitte Camillo. – Wien-Koln-Weimar : Bohlan-Verlag, 2003. – 256 s. 9. Гоголь Н.В. *Собрание сочинений в 6 томах.* – Т.6. – М.: Гос. изд-во худ лит-ры, 1953.